

Теоретико-методологічні засади становлення та розвитку юридичного документознавства в Україні

Скидан Роман Олександрович¹, Сезонов Віктор Станіславович²,
Ястремська Наталя Миколаївна³

Опубліковано	Секція	УДК
22.03.2023	Право	35.077.1:340.136

DOI: <http://dx.doi.org/10.5281/zenodo.7774275>

Ліцензовано за умовами Creative Commons BY 4.0 International license

Анотація. Основною умовою існування та розвитку суспільства є документно-комунікативна діяльність як людей так і юридичних осіб. У цій статті було розглянуто питання еволюції юридичного документознавства з точки зору наукової рефлексії. Узагальнено загальні історичні знання про документ та документознавство у світі та в Україні, оскільки саме цей напрямок наукової діяльності став основою виникнення юридичного документознавства як науки. З опрацьованої теми вбачається, що розвиток цифрових технологій фактично створює новий напрямок у дослідженні питання юридичного документознавства. Під час вивчення цієї теми у контексті цифровізації документообігу було встановлено, що Україна у цьому секторі має значні здобутки та ефективний розвиток. Виходячи з глобальної цифровізації документообігу в Україні, вважаємо, що даний напрямок науки потребуватиме подальших досліджень з огляду на виникнення нових технологічних можливостей та впровадження їх у документообіг.

Ключові слова: історія діловодства, документ, документознавство, українська мова, цифровізація, цифрова трансформація.

Theoretical and methodological foundations of the formation and development of legal document studies in Ukraine

Annotation. The main condition for the existence and development of society is the document and communication activities of people. This article explores the evolution of legal document studies from a scientific perspective. General historical knowledge about documents and document studies in the world and in Ukraine is summarized, as this direction of scientific activity became the basis for the emergence of legal document studies as a science. Based on the research results, it was established that the development of ideas about legal document studies is closely related to the history, stages, and trends of scientific and

¹ старший викладач кафедри військово-гуманітарних дисциплін, Військовий інститут телекомунікацій та інформатизації імені Героїв Крут, м. Київ вул. Князів Острозьких 45/1, <https://orcid.org/0000-0003-4907-1662>

² кандидат юридичних наук, доцент, завідувач сектору, Харківський НДЕКЦ МВС, м. Харків, вул. Ковтуна, 34, <https://orcid.org/0000-0002-2580-2953>

³ кандидат економічних наук, доцент, кафедра державно-правових дисциплін, Криворізький навчально-науковий інститут, Донецький державний університет внутрішніх справ, <https://orcid.org/0000-0002-4867-9652>

technological progress. In particular, the research showed that the public demand for access to information resources is constantly increasing, driven by the development of social progress and a constant demand for information. The rapid development of information resources and computer technologies, along with the theoretical understanding of information processes, has had a direct impact on the nature and content of document studies. Thus, modern legal document studies can effectively address theoretical and applied problems only in conjunction with digital technologies, as these processes are associated with the production, transmission, consumption, and storage of documented information. The analysis showed that the development of digital technologies has actually created a new direction in the study of legal document studies, particularly in terms of the concept of an electronic document. When processing information about legal document studies in the context of digitizing document flow, it was established that Ukraine has significant achievements and effective development in this sector, which brings significant public benefits in the conditions of a full-scale Russian invasion into Ukrainian territory. Based on the results of the research, it can be unambiguously stated that legal document studies have formed in Ukraine as a scientific discipline, and there are certain achievements in this direction. However, due to the global digitization of document flow in Ukraine, this scientific direction requires new research in the context of the emergence of new technological opportunities and their implementation in the document flow.

Keywords: history of document management, document, document science, Ukrainian language, digitization, digital transformation.

Вступ

Незмінним елементом управлінської, правової чи то адміністративної діяльності є фіксація, узагальнення та систематизація інформації. Саме документи є тими матеріальними носіями, у яких зберігається узагальнена інформація. Особлива цінність документів полягає, зокрема, і у тому, що ними можна користуватися необмежену кількість разів, тобто доки не відпаде така потреба.

У суспільній діяльності документи відіграють ключову роль. Документ за своєю суттю є носієм первинної інформації, оскільки зібрана та узагальнена інформація вперше фіксується саме у документі.

За допомогою документів інформація зберігається і передається у часі й просторі, і з цієї точки зору документи можуть розглядатися як один з інструментів пізнання навколишньої реальності. Історія виникнення і еволюції терміну «документ» вивчена недостатньо [1, с. 27].

Актуальність дослідження історії документознавства є безсумнівною, оскільки детальне вивчення цього питання допомагає отримати нові знання про документ. Разом з тим, актуальність статті загалом зумовлена недостатніми науковими опрацюваннями і великою практичною значущістю системи теоретичного і прикладного знання про юридичне документознавство.

Аналіз останніх досліджень та публікацій вказує на те, що тема юридичного документознавства не втрачає своєї актуальності. Так, дослідженню питання становлення та розвитку юридичного документознавства в Україні та світі у контексті історичних подій приділяли увагу такі автори: Легеза Л.А., Галій М.С. Будзієвський М.Ю., Діба Ю.Р. Належну наукову та правову оцінку цифровим трансформаціям в Україні дала Резворович К.Р. Такі напрацювання авторки стали корисними у питанні дослідження електронного документа як складової частини документообігу, який вивчає наука юридичне документознавство.

Юридичне документознавство має глибоку передісторію. Воно не виникло стрімко і відразу, його розвиток був нерозривно пов'язаний з різними потребами

людини у правозастосовних практиках. Як наслідок – узагальнення та збереження цього досвіду, що і знайшло своє відображення у документах.

А отже, метою цієї статті є вивчення історичного процесу виникнення, розвитку та становлення юридичного документознавства як науки; з'ясування сутності та особливостей документаційного забезпечення правової сфери від найдавніших часів і до сьогодення; аналіз сьогодення та прогнозування перспектив розвитку даного наукового інституту в умовах стрімкої світової трансформації у сфері електронного документообігу.

Результати

Основною рисою комунікаційної системи правової сфери є превалювання документознавчого аспекту завдяки документальному відображенню і поширенню правової інформації як основного способу передачі цієї інформації; застосуванню функціональних стилів, поєднання яких створює феномен документальності мовного вираження правової думки. На цьому тлі актуалізується питання вивчення документаційного забезпечення правничої сфери, з'ясування його природи та властивостей, що уможливить виділення комунікативних напрямів його вдосконалення та їх реалізацію [2, с. 45].

Згідно з Державним стандартом України 2732:2004 «Діловодство й архівна справа. Терміни та визначення понять» у виданні «Документознавство: словник-довідник термінів і понять» вказано, що діловодство – це сукупність процесів, що забезпечують документування управлінської інформації та організацію роботи зі службовими документами [3]. Отже, згідно із цією дефініцією, відповідні потреби документаційного забезпечення правової сфери задовольняються в процесі документування інформації правового характеру та організації роботи з юридичними документами.

Документознавство є похідною наукою від діловодства, оскільки спочатку виник документ, а вже потім наука, яка його вивчала.

Так, Черняк Н.П. та Гаркуша А.Г., даючи оцінку поняттю юридичного документознавства, визначили, що це система науково обґрунтованих засад щодо юридичної техніки та лінгвістичних вимог до створення юридичних документів [4].

Аналогічне визначення цьому поняттю наводить і Царьова І.В. Додатково авторка зазначає, що юридичне документознавство – це юридико-лінгвістична дисципліна, що вивчає правові, мовні та технічні норми документотворення, правила документообігу, оперативне та архівне зберігання документів. Об'єктами вивчення цієї навчальної дисципліни є документ, система документації, організаційні принципи й технологія документаційного забезпечення юридичної діяльності, заснована як на традиційних методах роботи з документами, так і на застосуванні комп'ютерної техніки [1, с. 7-8].

Юридичне документознавство відносно нова сфера наукової діяльності, яка є складовою документознавства загалом. Документознавство, як наука, що узагальнює сукупність знань про документ, пройшла у своєму розвитку декілька етапів. Кулешов С.Г. визначив конкретні етапи розвитку цієї науки, які розглянемо у таблиці 1.

Для повного формування уявлення про юридичне документознавство в Україні та становлення його як наукового інституту, доречно буде звернутися до історичного початку виникнення саме такого наукового явища, як документознавство.

З давніх часів наші предки використовували різноманітні носії інформації, як то: пальмове листя, бамбук, папірус, кістки тварин, щитки черепахи, кору, камінь [6, с. 201].

Внаслідок поширення писемності у світі з'явилася можливість письмово фіксувати угоди, які укладали між племінними та державними утвореннями, торговельні угоди й інші господарські дії, що надавало їм правового змісту та зберігало інформацію як на державному рівні, так і в приватних структурах. Першими

письмовими документами, знайденими археологами, були тексти законів. Вони вибиті на кам'яному стовпі клинописом за часів правління давньовавилонського царя Хаммурапі [7, с. 308].

Таблиця 1

Історичні етапи розвитку документознавства

ІСТОРІЯ РОЗВИТКУ ДОКУМЕНТОЗНАВСТВА	
ЕТАПИ	ВИНИКНЕННЯ ДОКУМЕНТУ ЯК ТИПОВОГО РЕЧОВОГО ВИРОБУ
	ПЕРВІСНА ДИФЕРЕНЦІАЦІЯ ЕМПІРИЧНИХ ЗНАНЬ ПРО ДОКУМЕНТ
	ФОРМУВАННЯ НАУКОВИХ ДИСЦИПЛІН ДОКУМЕНТОЗНАВЧОГО СПРЯМУВАННЯ, ЩО ДОСЛІДЖУЮТЬ ОКРЕМІ ХАРАКТЕРИСТИКИ ДОКУМЕНТА
	СТАНОВЛЕННЯ І КОНСТИТУЮВАННЯ ДОКУМЕНТІВ ЯК НАУКОВОЇ ДИСЦИПЛІНИ, ЩО ВИВЧАЄ ДОКУМЕНТ У КОМПЛЕКСІ ЙОГО ХАРАКТЕРИСТИК

Джерело: авторська розробка на основі [5, с. 52]

Від самого початку зародження фіксації інформації, яка мала діловий характер, визначаються ознаки засвідчення документа, тобто підтвердження його справжності, а відповідно – надання йому юридичної сили, що проявилось у наявності відбитка особистої печатки власника. Згідно з історичними даними, процедура затвердження документа печаткою на глиняних табличках була розповсюдженою. Це дало дослідникам підставу зробити висновок про наявність цього атрибуту майже в усього населення Стародавнього Сходу, окрім найбідніших верств. Із зазначеного вбачається, що тогочасні покоління розуміли важливість культури документування та засвідчення документів, оскільки на знайдений у Стародавньому Вавилоні спеціальній табличці занотовані факти втрати печатки власниками [8, с. 15-16].

Значної динаміки у своєму розвитку документознавство набуло після винайдення паперу на Далекому Сході в Китаї.

В окремих країнах, зокрема Давньому Римі, почало діяти чітке правило – написання законів виключно на папері. Загалом, як свідчить історія, перші документи склались саме для фіксації законів та міждержавних угод. Наприкінці XIV ст. папір став широко використовуватись для документів та кодексів, а в XV ст. почав успішно конкурувати з пергаментом, та з часом витіснив його [6, с. 201].

Становлення та розвиток документознавства в Україні можна пов'язати з епохою Київської Русі, адже саме у цей час починають з'являтися перші юридично значущі документи.

Так, у результаті тривалого розвитку східнослов'янських племен утворилася Давньоруська держава – колиска Української писемності та документознавства. Процес державотворення Давньоруської держави був нерозривно пов'язаний з переписуванням літературних творів, таких як «Слово о полку Ігоревім», легенд, релігійних міфів тощо.

Водночас необхідність у створенні юридичних документів у Київській Русі була нерозривно пов'язана зі становленням інституту приватної власності та спричиненої нею майновою нерівністю. Саме у Давньоруській державі починають з'являтися такі юридичні документи, як: заповіт, запис боргів, торговельні угоди, контракти тощо. Такі важливі документи потрібно було ретельно зберігати та систематизувати. Відомо, що за часів Ярослава Мудрого найдавніші грамоти та договори Київської Русі з іншими

країнами зберігали в Михайлівському приділі Софійського собору. Одне з найвідоміших і найбільших зібрань ділових паперів зберігав Києво-Печерський монастир [9, с. 20].

До документів Давньоруської держави можна віднести княжі та церковні устави, княжі «уроки». Зокрема, Княжі устави містили у собі певні правила, подяки та внутрішньодержавні норми. Так, з «Руської правди» було запозичено звід законодавчих актів давньослов'янського права, який знайшов своє місце в Уставі Володимира Мономаха. Постанови князів фінансового характеру, зокрема, щодо податків, данини, судових стягнень – містилися у княжих «уроках». Неоцінним здобутком в історії українського юридичного документознавства є найдавніший літопис «Повість временних літ». Саме цей документ містив у собі інформацію про перші міжнародні акти – договори Київської Русі з іноземними державами. А у договорі 971 року зафіксовано текст язичницької присяги Руських князів і їхньої дружини [7, с. 310].

Важливий факт у дослідженні юридичного документознавства виявив Будзієвський М.Ю., який вивчав питання юридичного документознавства саме у контексті криміналістичного документознавства. Зокрема автор дав окрему оцінку першому у історії України експертному висновку.

Так, у криміналістичній історіографії наведено багато прикладів донаукового вітчизняного і зарубіжного досвіду судового дослідження письмових документів, яке призначалось у разі сумніву щодо їх достовірності. Саме почерк був основним предметом цих досліджень. Такі судові документи, як протоколи містили відомості про «досвідчених у звір'янні почерків осіб». Зокрема, у часи Київської Русі відповідними особами зазвичай були «дяки і подьячі великі мастаки записувати судні справи у наказах». Цих праотців сучасних експертів-почеркознавців потім змінили секретарі «присутніх місць», писарі, вчителі краснопisu – каліграфи. У своїх висновках вони опиралися на особистий досвід і власні суб'єктивні уявлення. У результаті – виникали непоодинокі для таких «експертиз» помилки, а то і зловживання через те, що дослідження, які проводилися, не підкріплювалися науковими даними і методами [10, с. 225].

Наступним важливим етапом у становленні юридичного документознавства в Україні став період виникнення та поширення магдебурзького права.

Одним із перших таких документів був Статут, укладений у XIII ст. в м. Магдебурзі, який широко використовували в інших містах Європи. Магдебурзьке право встановлювало порядок виборів і функції органів місцевого самоврядування, суду, ремісничих цехів, купецьких об'єднань, а також регулювало питання торгівлі, спадкування, опіки тощо. Всі зазначені правила узагальнювалися у відповідних юридичних документах [11, с. 38].

Магдебурзьке право з'явилося на Русі разом з німецькими колоністами, яких запрошував король Данило та його наступники. Німці отримали право організовувати в галицьких і волинських містах самоврядні громади (війтівства) з автономними судово-адміністративними інституціями. Відомо про існування в 1287 р. війтівств у Львові, Володимирі, Кам'янці-Подільському і Луцьку, згодом в інших великих містах Галицько-Волинської держави – Сяніку, Галичі, Ярославі, Перемишлі. В ті часи магдебурзьке право застосовували в руських містах тільки частково, серед німецької людності [12, с. 255].

За часів Національно-визвольної війни українського народу під проводом гетьмана Богдана Хмельницького було диференційовано документальні джерела, збільшено їх загальну кількість. Державність гетьманської України визначала походження та зміст документів XVII–XVIII ст. Основними документами цієї доби були міжнародні договори, конституції, універсали й листи гетьманів, акти Генеральної канцелярії, ділові документи ратуш, магістратів. Документування діяльності

центральної органів управління та судочинства зумовило появу актової документації. Серед документів чільне місце посідала група директивно-розпорядчих актів: «універсалъ», «указъ», «листъ», «ордеръ», «інструкція», «резолуція», «приказъ» тощо [13, с. 39].

В сучасному діловодстві найпоширеніший документ, який використовується в управлінській діяльності, є наказ. Виникнення наказу пов'язують саме з побутовою сферою. Однак у суспільно-політичну сферу його було впроваджено в 50–60-х роках XVIII ст. Також у будь-якій управлінській діяльності сьогодні широко використовують посадові інструкції, які визначають права та обов'язки найманих працівників. Прабатьком цього документу можна вважати формуляр інструкції, яка визначала статус службових і уповноважених осіб, зокрема, містила офіційні регламентації щодо здійснення заходів. Широкого застосування формуляр інструкції набув якраз в 50–60-х роках XVIII ст. [7, с. 314].

Сучасне діловодство можна сміливо пов'язати з Радянською добою. Так, на початку 1918 р. було встановлено єдиний формуляр ділового документа. У 20-х роках було створено Державний інститут техніки управління, який розробляв нормативні документи з організації діловодства. З 1969 р. почався процес удосконалення організації діловодства в СРСР, зокрема, було розроблено та затверджено низку загальносоюзних стандартів управлінської документації. З 1972 р. почали діяти єдині правила підготовки й оформлення організаційно-розпорядчих документів та єдині правила роботи з документами. А в 1975 р. було прийнято ГОСТ 6.15.175 «Унифицированные системы документации. Система организационно-распорядительной документации. Основные положения». Ці нормативні документи визначали вимоги до уніфікованих форм організаційно-розпорядчих документів, а також покладали функцію забезпечення нормативно-методологічного керівництва процесом уніфікації, стандартизації документів і розроблення уніфікованих формулярів документів на Держстандарт, який продовжив функціонувати в незалежній Україні [7, с. 314-315].

Новітній етап юридичного документознавства, безсумнівно, почався після проголошення незалежності України. На рис. 1 зображені основні кроки, здійснені державою в період становлення нового національного діловодства.

Важливим елементом діловодства, як невід'ємної частини документознавства, у цей час стала українська мова. Царьова Ф.В. під час дослідження питання юридичного документознавства в Україні дійшла висновку, що мова – це те, що об'єднує суспільство, дає йому змогу самовизначитися, усвідомити й встановити культурну своєрідність, відмінність від інших. Мова є головним інструментом у налагодженні економічних, політичних, правових відносин. Мова являє собою засіб передання змісту законів держави, здобутків науки, сутності культури. Отже, вона забезпечує культурну спадкоємність і національну своєрідність, виступає важливим об'єднуювальним фактором, методом формування національної культури [1, с. 12].

Однак на практиці застосування української мови у документообігу мало свої прогалини. Після проголошення Акту незалежності України нормативи щодо оформлення документів українською мовою діяли по всій території України, незважаючи на це, в порушення чинних норм російську мову продовжували використовувати у діловому документообігу. Такі тенденції мали місце, зокрема, на сході України. Фатальність такої легковажності та безвідповідальності ми відчуваємо сьогодні, в умовах повномасштабного вторгнення Російської Федерації на територію України, яка виправдовує криваву війну, зокрема, і захистом російської мови.

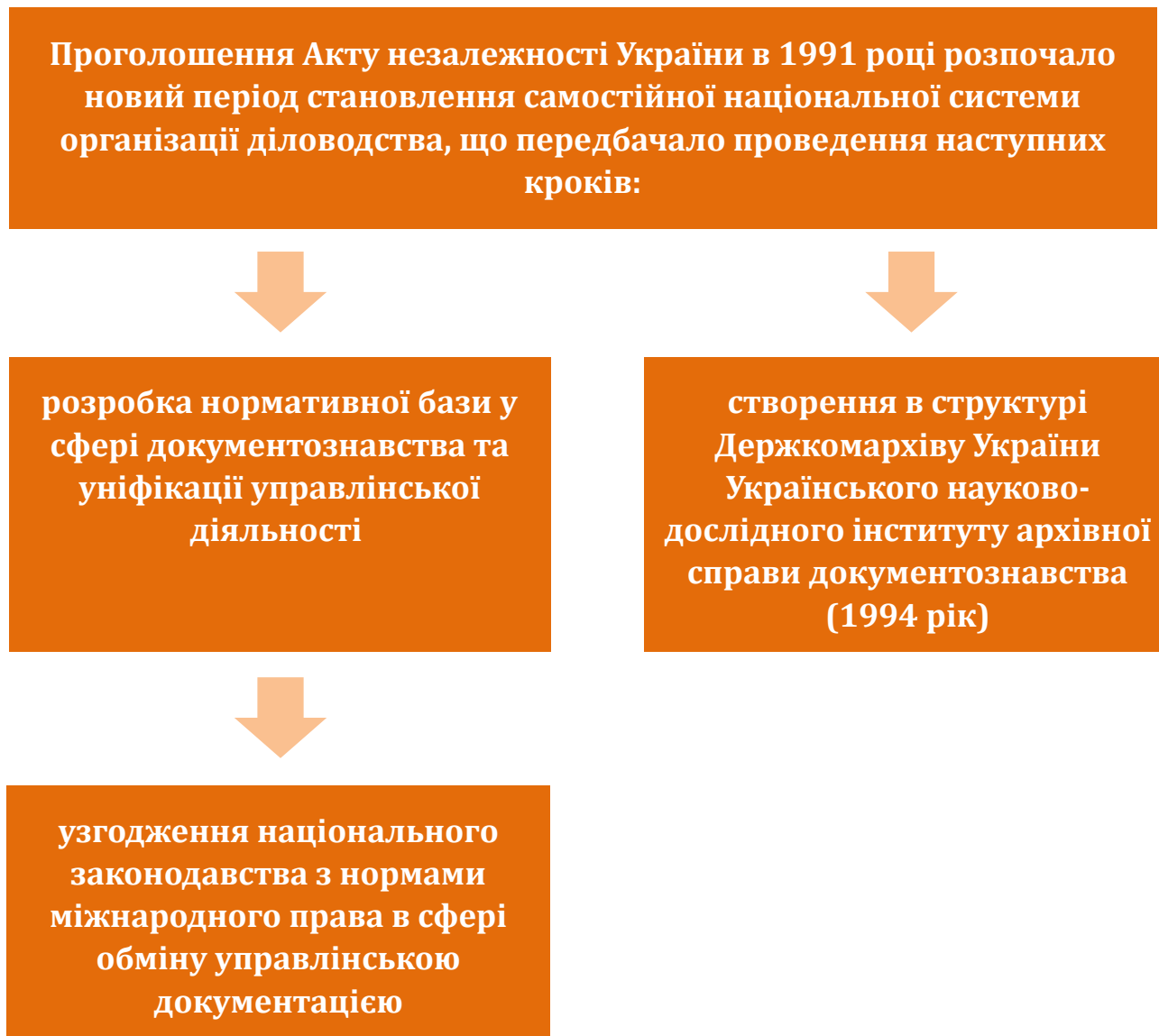

Рис. 1. Становлення сучасного документообігу в Україні

Джерело: складено авторами на основі [14, с. 23].

Повертаючись до становлення юридичного документознавства у новітній історії, слід зазначити, що українську мову було затверджено на державному рівні з прийняттям Конституції України 1996 року [15]. Відтоді усі документи органів державної влади та місцевого самоврядування мали видавати державною мовою. Відповідно було розроблено та затверджено низку державних стандартів України з діловодства й архівної справи, у яких встановлено основні правила діловодства в Україні. Верховною Радою України приймалися закони, де були сформульовані нові типові форми документів, яких необхідно дотримуватися. Було прийнято Державний класифікатор управлінської документації ДК 010-98; Державний стандарт України Документація. Звіти у сфері науки і техніки Структура і правила оформлення ДСТУ 3008-95; ДСТУ 4163:2020 «Уніфікована система організаційно-розпорядчої документації. Вимоги до оформлення документів; тощо. На підставі зазначених стандартів підприємства, установи, організації, органи державної влади та місцевого самоврядування, стали затверджувати свої власні інструкції з діловодства.

Беручи до уваги події останніх років, набула обертів цифрова трансформація документообігу. Світова пандемія Covid-19, втрати даних внаслідок військового

конфлікту на Сході України та анексії Криму, а також повномасштабне вторгнення в Україну військ Російської Федерації у лютому 2022 р. поставили Україну перед новими викликами у питаннях документообігу. За таких обставин в Україні почала стрімко формуватися відкрита цифрова екосистема. Логічним продовженням процесу цифровізації країни стало впровадження онлайн-системи «Дія», яка дає дистанційний доступ громадянам, зокрема, і до своїх документів.

Резворович К.Р. висловила слушну думку про те, що неможливо уявити функціонування будь-якого механізму (в тому числі й юридичного) без наявності знарядь, необхідних для його здійснення (тобто без засобів), а також без системи дії, прийомів, які дають змогу реалізувати певну мету (тобто без способів) [16, с. 126]. Україна в напрямку цифровізації зробила стрімкий стрибок саме у 2020 р. Безпосередньо цього року було створено Міністерство та Комітет цифрової трансформації, впроваджено режим paperless. Це означало, що державні органи не можуть вимагати паперові документи, якщо особа їх має у смартфоні. Для цього було впроваджено онлайн-застосунок «Дія» (www.diia.gov.ua). У такий спосіб юридична сила електронних документів була підтверджена спочатку постановою Кабінету Міністрів України № 278 від 15.04.2020 р. «Про реалізацію експериментального проекту щодо застосування відображення в електронному вигляді інформації, що міститься у паспорті громадянина України у формі картки, та відображення в електронному вигляді інформації, що міститься у паспорті громадянина України для виїзду за кордон» [17]. Надалі Кабінетом Міністрів України була прийнята постанова № 911 від 18.08.2021 р. «Про затвердження Порядку формування та перевірки е-паспорта і е-паспорта для виїзду за кордон, їх електронних копій» [18]. Цими постановами була визнана юридична сила таких електронних документів: е-паспорти та РНОКПП; е-свідоцтва про народження; е-довідка ВПО; е-студентський квиток [19, с. 156].

В наш час, у разі наявності порушеного права, особа, звертаючись до суду, використовує такий юридичний документ, як позовна заява, яка підлягає розгляду особисто суддею з винесенням відповідного судового рішення [20, с. 10]. В умовах цифрових трансформацій в Україні зазначений документ можна подати в електронному вигляді, скориставшись інтернет-ресурсом Електронний суд, а розгляд вказаного документа може здійснюватися в онлайн режимі, без візиту до зали судових засідань. І на цьому цифрові трансформації не зупиняються у своєму розвитку. Так, Міністр цифрової трансформації Михайло Федоров на першому International Diia Summit Brave Ukraine у Давосі зробив гучну заяву, що до 2030 р. адміністративні суди в Україні працюватимуть за допомогою штучного інтелекту [21]. Такі стрімкі цифрові трансформації в Україні відповідають основній меті трансгуманізму – розширювати свободу кожної окремо взятої людини, використовуючи науково-технічні досягнення [22, с. 36].

Світлак І. та Гуц І. у своїй науковій праці дали гідну оцінку статуту майбутнього, який є невід'ємним юридичним документом в управлінській діяльності підприємств, установ, організацій різних форм власності. Автори дійшли обґрунтованого висновку про те, що сучасна цивілізація переживає глибокі трансформації в соціальному, економічному та політичному житті, зумовлені впровадженням сучасних цифрових інформаційно-комунікаційних технологій, що впливає не лише на процеси виробництва та надання послуг, а й на діяльність підприємств загалом [23, с. 26].

Зазначене ставить юридичне документознавство як наукову дисципліну перед новими, недослідженими викликами, зокрема в питаннях дослідження цифрових трансформацій сучасного документообігу.

Висновки

З системного аналізу вищезазначених історичних фактів становлення та розвитку діловодства можна беззаперечно стверджувати, що юридичне документознавство сформувалося як результат людських відносин. Так, у процесі суспільної комунікації виникла потреба в узагальненні та збереженні інформації з метою використання її широким колом осіб і, зокрема, наступними поколіннями. Саме документ став таким інструментом. Разом з тим, юридичне документознавство як наука виникло на стику наукової (теоретичної) і практичної діяльності людини та увібрало у себе такі складові, як історія, мовознавство, логіка, риторика, діловодство, політологія.

В умовах сьогодення основу юридичного документознавства доповнюють такі футуристичні складові, як трансгуманізм та цифровізація. Таким чином, сучасне юридичне документознавство – це результат тривалого історичного розвитку суспільства і права, джерела якого сягають у глибину століть. Однак можна однозначно стверджувати, що цей напрямок науки набуде кардинально іншого вигляду в умовах глобальної цифровізації сучасного світу. Саме тому, подальші наукові дослідження теми юридичного документознавства є перспективними. Вони потребують поглибленого вивчення проблем, пов'язаних з цифровими трансформаціями документообігу, а також розкриття практичного значення електронних документів як невід'ємної частини юридичного документознавства в Україні та світі загалом.

Список використаних джерел

1. Царьова І. В. Юридичне документознавство : навчальний посібник. Дніпро, 2017. 171 с.
2. Гребенюк А. В. Документаційне забезпечення правової сфери: сутність та особливості // Бібліотекознавство. Документознавство. Інформологія. 2022. №4. С. 44–49.
3. ДСТУ 2732:2004. Діловодство й архівна справа. Терміни та визначення понять. [на заміну ДСТУ 2732-94; чинний від 2004-05-28]. URL: https://dnaop.com/html/62403/doc-%D0%94%D0%A1%D0%A2%D0%A3_2732_2004
4. Черняк Н. П., Гаркуша А. Г. Юридичне документознавство: конспект лекцій. Дніпро, 2016.
5. Кулешов С. Г. Загальне документознавство. Київ, 2012. 122 с.
6. Легеза Л. А. Юридичне документознавство: еволюція і перспективи // III International scientific and practical conference «Teoretical aspects of Education development (Warsaw, 24–27 of January 2023). Warsaw, Poland 2023. С. 199–210.
7. Галій М. С. Історія становлення та розвитку юридичного діловодства в Україні // Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ. 2017. №2 (103). С. 307–315.
8. Добродумов П. О. Діловодство і документація : навч.-метод. посіб. Суми: УАБС НБУ, 2014. 209 с.
9. Малюк О. Ю., Лесовець Н. М., Есаулова Г. Ю. Документознавство: курс лекцій. Луганськ: ЛНУ ім. Т. Шевченка, 2013. 166 с.
10. Будзієвський М. Ю. Історичний аналіз виникнення криміналістичного документознавства // Криміналістичний вісник. Київ, 2013. №1 (19). С. 224–230.
11. Глушик С. В., Дияк О. В. Діловодство: навч. посіб. Київ: Тамподек XXI, 2015. 400 с.
12. Диба Ю. Р. Найстарша архітектурна спадщина Перемишля у новішому освітленні польських дослідників // Княжа доба: історія і культура. 2011. № 5. С. 254–259.
13. Скібіцька Л. І. Діловодство : навч. посіб. Вид. 2-ге. Київ: Кондор, 2012. 219 с.
14. Косаревська О. В. Юридичне документознавство: навчальний наочний посібник для курсантів та студентів. Одеса: ОДУВС, 2018. 168 с.

15. Конституція України: станом на 15.03.2023. / URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>
16. Резворович К. Р. Нормативно-правові акти України як засіб забезпечення ефективного функціонування механізму реалізації гендерної рівності в Україні // Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ. 2021. № 2. С. 125–129. URL: https://visnik.dduvs.in.ua/wp-content/uploads/2021/09/21_2_ua/HB_2-2021_23.10.21-125-130.pdf
17. Про реалізацію експериментального проекту щодо застосування відображення в електронному вигляді інформації, що міститься у паспорті громадянина України у формі картки, та відображення в електронному вигляді інформації, що міститься у паспорті громадянина України для виїзду за кордон: Постанова Кабінету Міністрів України від 15.04.2020 р. № 278. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/278-2020-%D0%BF#Text>
18. Про затвердження Порядку формування та перевірки е-паспорта і е-паспорта для виїзду за кордон, їх електронних копій: Постанова Кабінету Міністрів України від 18.08.2021 р. № 911. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/911-2021-%D0%BF#n89>
19. Резворович К. Р. Адаптація норм надання державних електронних послуг в Україну в умовах цифрової трансформації // Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ. 2021. №3. С. 153–159. URL: <https://er.dduvs.in.ua/bitstream/123456789/7264/1/12.pdf>
20. Melnychenko N. (2021). Claim and its modern modifications : definitions of the future // *Futurity Economics & Law*. Vol. 1, No. 1. С. 4–11. DOI : <https://doi.org/10.57125/FEL.2021.03.25.1>.
21. У Давосі Україна заявила, що матиме найкращу податкову систему в світі, а в адмінсудах працюватиме штучний інтелект. URL: <https://zn.ua/ukr/ECONOMICS/u-davosi-ukrajina-zajavila-shcho-matime-najkrashchu-podatkovu-sistemu-v-sviti-a-v-adminsudakh-pratsjuvatime-shtuchnij-intelekt.html>
22. Filipova M., Iliev K., Yuleva-Chuchulayn R. A Transhumanist Legal Worldview: Responding to the Challenges of Time (Requirement, or Necessity?) // *Futurity Economics & Law*. 2021. Vol. 1, No. 1. С. 28–37. DOI: <https://doi.org/10.57125/FEL.2021.03.25.5>.
23. Svitlak, I., & Huts, N. (2022). The legal charter of the company of the future: the order of creation. *Futurity Economics & Law*, 2(1), 22–27. <https://doi.org/10.57125/FEL.2022.03.25.03>